

ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΤΟΜΕΑ (III) ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

35

Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης

Ο τρίτος ανασκαφικός τομέας της αρχαίας Ελεύθερνας εκτείνεται σε ολόκληρη τη δυτική κλιτύ του λόφου του Πρινέ και ορίζεται ανατολικά από την περιοχή των Δεξαμενών*¹, δυτικά από το ρέμα Χαλοπότα, νότια από το πέρας του φαραγγιού του Καλού Νερού (Χαλοπότας), ενώ στα βόρεια φτάνει στην περιοχή της Λαγκάς.

Κατά τη διάρκεια της πενταετίας 1985-1990 τρεις θέσεις ερευνήθηκαν στην περιοχή. Από αυτές οι δυο πρώτες ανασκάφηκαν δοκιμαστικά, ενώ στην τρίτη πραγματοποιείται από την αρχή συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Στην πρώτη θέση (Σχέδιο 1, I), στην Ορθή Πέτρα (αγρός I. Πάγκαλου), αποκαλύφθηκε σε ελάχιστο βάθος (-0,10 μ.) από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, το κατώτερο τμήμα δυό παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση Β-Ν. Φαίνεται ότι ανήκουν σε δυό ανεξάρτητα, αντωπά οικοδομήματα, αν η ανεύρεση ενός κατωφλιού *in situ* στο μέσο περίπου του ανατολικού ανασκαμμένου τοίχου ερμηνευτεί ως ουδός εξωτερικής θύρας. Έτσι, η μεταξύ τους απόσταση, που κυμαίνεται από 1,80 έως 2,20 μ. περίπου, πιθανότατα ορίζει το πλάτος μιας δευτερεύουσας οδικής αρτηρίας της αρχαίας πόλης.

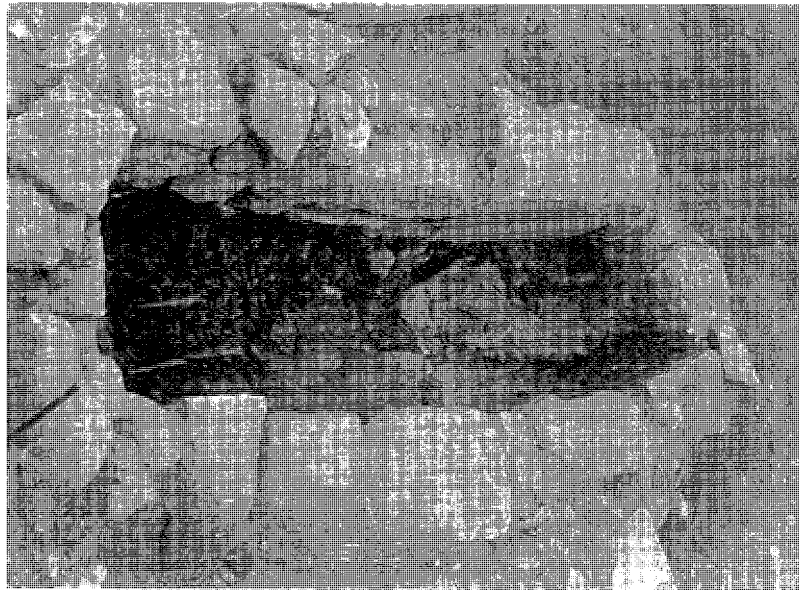
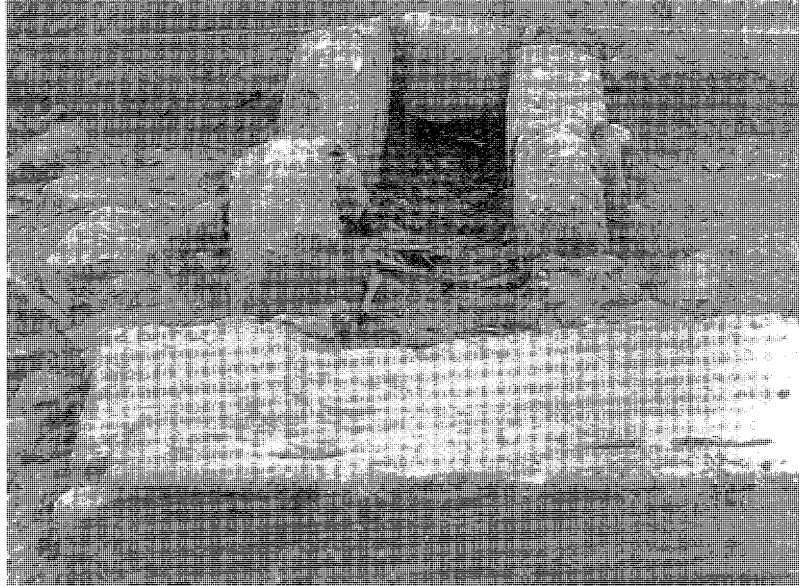
Ο ανατολικός τοίχος διατηρείται σε μεγαλύτερο ύψος από τον ελάχιστο ανασκαμμένο δυτικό και αποτελείται από λίθους σε δεύτερη

* Οι συντομογραφίες ακολουθούν τη σειρά της Archäologische Bibliographie, 1992.

1. Οι υπόγειες σπηλαιώδεις, κυβοειδείς κατασκευές, αμέσως κάτω από το στενό πέραςμα του “πύργου” στη νότια πλευρά της ακρόπολης, με τους τεράστιους πεσσούς κατά διαστήματα να ανακρατούν την οροφή, φαίνεται ότι αρχικά ήταν λατομεία εξόρυξης μεγάλων λιθοπλίνθων και κύβων του μαργαίικου ασβεστολιθικού πετρώματος του λόφου και ότι στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν ως δεξαμενές, όπως δείχνει και το κουρασάνι που καλύπτει ακόμα τμηματικά την επιφάνεια της ανατολικής κυρίως πλευράς στη βόρεια πτέρυγα της κατασκευής.

τουλάχιστον χρήση. Τον τοίχο αυτόν είχαν χρησιμοποιήσει ως δυτικό όριο τους δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ ένας τρίτος, μικρότερος σε μέγεθος, είχε ακουμπήσει λίγο μακρύτερα, πάνω στο κατώφλι (εικ.1). Και οι τρεις είναι κατασκευασμένοι από λίθους σε

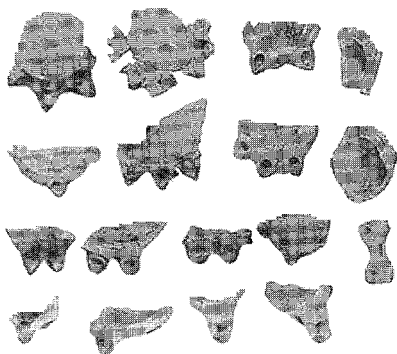
36

δεύτερη και τρίτη χρήση και βρέθηκαν ουσιαστικά ακτέριστοι (εικ.2). Περιείχαν μόνο τους σκελετούς των νεκρών με φορά προς τα δυτικά και μόνο στους δυό πρώτους υπήρχαν απομύματα στρωτήρων στέγης και ελάχιστα όστρακα από κεραμίδια που, πιθανόν,

ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ: ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

αποτελούσαν και το κάλυμμά τους επάνω. Στο ανατολικό άκρο του μεσαίου, μεγαλύτερου σε διαστάσεις, τάφου (εικ.3), βρέθηκαν μαζεμένα δυο κρανία και λίγα οστά, πιθανότατα από ανακομιδή, για να χωρέσει ο τάφος μια ακόμα νεκρή, η οποία θάφτηκε με τα δυό μικρά παιδιά της στην αγκαλιά. Αυτό τουλάχιστο φανερώνει η ανεύρεση δυό μικρών κρανίων και ορισμένων οστών πάνω στα κόκκαλα του αριστερού βραχίονα και των πλευρών της.

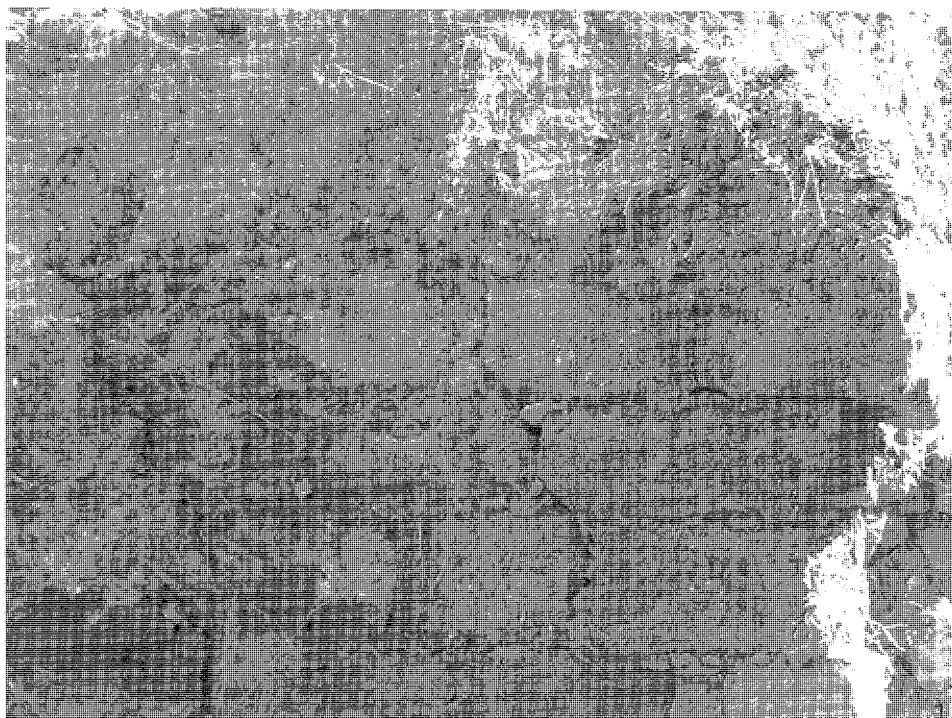
Για να αποκαλυφθούν τμηματικά τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου, βορειότερα από το κατώφλι, η ανασκαφή προχώρησε βαθύτερα σε όλο το πλάτος της “αρτηρίας”. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός εδράζεται σε θεμέλιο ύψους 0,40 μ. περίπου, το οποίο αποτελείται από λαξεμένους και αργούς μικρούς λίθους. Στο ίδιο βάθος, στο ανατολικό μισό της “αρτηρίας” βρέθηκαν εκατοντάδες όστρακα και αρκετές μύξες μονόμυξων και πολύμυξων, χρησιμοποιημένων, κυρίως, λυχναριών (εικ. 4), λεπίδες οψιανού, πήλινα

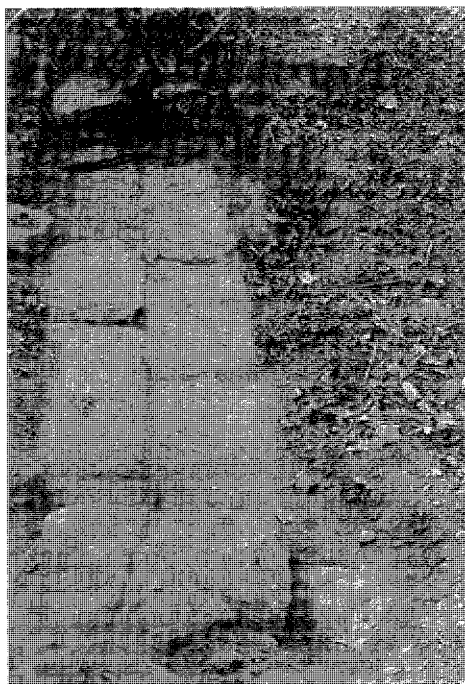
ειδώλια όρθιων και καθιστών γυναικείων ως επί το πλείστον θεοτήτων, ειδώλια ζώων καθώς και τα αιδοία ενός μαρμαρίνου, μικρού σε διαστάσεις, υστεροαρχαϊκού κούρου(;). Η ανεύρεση όλων αυτών των αντικειμένων στο συγκεκριμένο σημείο μάς οδηγεί με σχετική βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μιάν απόθεση. Αν πρόκειται για την αρχική θέση ενός αποθέτη ή για μιá καταστροφή και απόθεση υλικού από κάποιο κοντινό σημείο ή, τέλος, για υλικό φερμένο από κάποιο άλλο σημείο ώστε να χρησιμεύσει ως μπάζωμα, μένει να αποδειχτεί από τη συνέχιση της ανασκαφής. Τα ευρήματα πάντως χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά (;) έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

Από τη μικρή δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα τμήματος του αγρού Ι.Παγκάλου συνάγει κανείς προσωρινά τα εξής συμπεράσματα: α. τα κινητά ευρήματα του “αποθέτη” πιθανότατα ανήκαν σε κάποιο ιερό (ή νεκροταφείο;), που λειτουργούσε από τα υστεροαρχαϊκά τουλάχιστον, αλλά με βεβαιότητα στα κλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια, β. ο τρόπος κατασκευής των τοίχων, ανατολικά και δυτικά της “αρτηρίας”, και η χρησιμοποίηση υλικού σε δεύτερη ή τρίτη χρήση συνηγορούν για μιá χρονολόγηση των οικοδομημάτων, στα οποία αυτοί ανήκαν, στα υστεροελληνιστικά ή τα αυτοκρατορικά χρόνια, πάντως μετά την κατάκτηση της Ελεύθερας από τον Μέτελλο (67 π.Χ.), και γ. οι κτιστοί, ακτέριστοι, κιβωτιδόσχημοι τάφοι φαίνεται ότι ανήκουν σε μια αρκετά υστερότερη χρονολογική φάση. Αυτό τουλάχιστον φανερώνουν τόσο το υλικό και ο τρόπος κατασκευής τους όσο και η θέση τους. Έχουν χτιστεί πάνω σε κατεστραμμένους τοίχους οικοδομημάτων της ρωμαϊκής περιόδου, τα οποία εγκαταλείφθηκαν πιθανότατα μετά το μεγάλο σεισμό του 365 μ.Χ.² που, ανάμεσα σε άλλα κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, φαίνεται ότι συγκλόνησε και την Κρήτη.

Στη δεύτερη θέση (Σχέδιο 1,II) στην Ποταμίδα, κοντά στο ρέμα, διακρίνονταν τοίχοι διαφόρων μεγεθών και διαφορετικής κατασκευής. Από τη μέχρι σήμερα επιφανειακή και δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα δεν είναι εύκολο να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα, αν ορισμένοι από τους μεγάλους αναλημματικούς τοίχους, όπως π.χ. αυτοί των ελαιώνων Γ. Νικολουδάκη και Α.Κανακάκη (εικ. 5, επόμενη σελ. επάνω), ως συνεχείς και προσπέλαστοι, ενισχυμένοι εσωτερικά, οι οποίοι μάλιστα βρίσκονται σε αρκετό ύψος από την κοίτη του χειμάρρου, συντελούσαν στην προστασία και οχύρωση της πόλης. Η ισχυρή κατασκευή τους, από λιθόπλινθους μεγάλων διαστάσεων, ο όγκος και το μεγάλο ύψος τους (εικ. 6, επόμενη σελ. κάτω) δεν έρχεται σε αντίθεση με την παραπάνω υπόθεση αλλά είναι πρόωμο να εξαχθούν συμπεράσματα. Το βέβαιο είναι ότι συγκρατούσαν – και εξακολουθούν να συγκρατούν – τα χώματα και τον όγκο του μαργαϊκού ασβεστολιθικού πετρώματος της δυτικής – σχετικά απότομης – πλαγιάς του λόφου του Πρινέ, ενώ συγχρόνως δημιουργούσαν μεγάλα άνθηρα, πάνω στα οποία στηρίζονταν τα οικοδομήματα, δημόσια και ιδιωτικά, της αρχαίας Ελεύθερας. Ορισμένοι μεγάλοι σε μήκος τοίχοι, που μάλιστα διατηρούνται σε αρκετά μεγάλο ύψος (πάνω από 1,50 μ. σε ορισμένα σημεία), ορίζουν τα οικοδομήματα της πόλης σ'αυτήν την περιοχή. Από την κατασκευή τους αλλά και από ορισμένα ευρήματα που έδωσαν οι δοκιμαστικές τομές – κυρίως όστρακα, μεγαλύτερα τμήματα αγγείων, χάλκινα νομίσματα, ζωγραφισμένα ασβεστοκονιάματα, στρωτήρες και καλυπτήρες στέγης – μπορεί να μιλήσει κανείς για δυό τουλάχιστον διαφορετικές χρονολογικές φάσεις των οικοδομημάτων, που αρχίζουν από τα ελληνιστικά(;) και προχωρούν στα πρώιμα και ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια.

2. Για το σεισμό αυτόν βλ. F.Jacques-B. Bousquet, Cl.Lepelley και, M.Blanchard - Lemée στο Tremblements de terre, Histoire et Archeologie, IVèmes Rencontres internationales d'Archéologie et Histoire d'Antibes, 2-4 Nov.,1983, Valbonne (1984), σελ. 183 κε., 199 κε. και 207 κε. αντιστοίχως.

Στη σημερινή κοίτη του ρέματος, ανάμεσα στον αγρό Κ. Νικολουδάκη και τον ελαιώνα-αμπελώνα Δ. Κανακάκη, ανασκάφηκε τμήμα από τη βάση ισχυρού τοίχου (εικ. 7). Αποτελείται από δύο σειρές λιθοπλίνθων, τοποθετημένων δρομικά, συνολικού πάχους 1,20 μ. Στο νότιο και βόρειο άκρο του διακρίνονται και λιθοπλίνθοι που έχουν τοποθετηθεί μπατικά. Στη δυτική παρειά του φαίνεται ότι είχαν τοποθετηθεί μεγάλοι βράχοι –ορισμένοι από τους οποίους διατηρούνται και σήμερα– για να τον προστατεύουν από την ορμή του χειμάρρου, που στην αρχαιότητα περνούσε προφανώς από το σημείο εκείνο. Στην κατάσταση που διατηρείται σήμερα δεν είναι δυνατό να πούμε με βεβαιότητα αν χρησίμευε ως οχυρωματικό-αμυντικό έργο (δηλαδή ένα είδος προτειχίσματος ή τείχους)³, σίγουρα, όμως, προστάτευε με τη σειρά του τους υψηλότερους αναλημματικούς τοίχους και τα άνδρα με τα οικοδομήματα της αρχαίας πόλης από την ορμή του ρέματος.

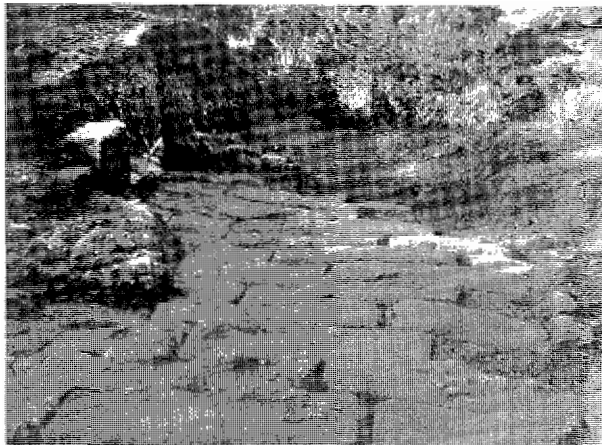
Δύσκολα μπορεί να μιλήσει κανείς για τη χρονολόγησή του. Ο χειμάρρος που κατεβαίνει, κυρίως τους χειμερινούς και ανοιξιάτικους μήνες, και συμπαρασύρει αρκετό αρχαίο υλικό, έχει ξεπλύνει πολλές φορές τις επάνω όψεις των λιθοπλίνθων. Πάντως η τομή που ανοίχθηκε στη βόρεια όχθη του χειμάρρου πάνω από την κατασκευή έδειξε ότι υπήρχε ένας χωμάτινος όγκος, ένα γέμισμα, στο ανατολικό πίσω μέρος του τοίχου. Η κεραμεική που βρέθηκε στη νότια παρειά της τομής είναι ανάμεικτη, ελληνοιστική και ρωμαϊκή – τουλάχιστο στα ανώτερα στρώματά της. Ενδιαφέρουσα, ωστόσο, υπήρξε η ανεύρεση στα κατώτερα στρώματα ενός χάλκινου ροδίτικου νομίσματος. Αν η χρονολόγησή του ανάμεσα στα 394 και 304 π.Χ. είναι ορθή, και η περίπτωση ανεύρεσής του δεν

3. Το μικρό σχετικά πάχος του βρίσκει παράλληλα και σε άλλα μνημεία του είδους, όπως π.χ. το τείχος της Γόρτυνας Αρκαδίας και της Βαρυμπόμπης (Κοιλάδα Σπερχειού) που έχουν πάχος 1,25 μ. Βλ. A.W.Lawrence, *Greek aims in fortification* (1979), 366.

είναι μεμονωμένη, φανερώνει σχέσεις ανάμεσα στην Ελεύθερνα και τη Ρόδο ήδη σε μια τόσο πρώιμη περίοδο ⁴.

Οι πλούσιες επιφανειακές ενδείξεις – σημαντική ποσότητα οστράκων και πήλινων “καρπών”, η παρουσία επεξεργασμένων τμημάτων πωρόπετρας – και η μερική ανάγνωση διαδοχικών στρωμάτων με έντονα ίχνη πυράς στα κράσπεδα των ανδρήρων, κάτω από τους σύγχρονους αναλημματικούς τοίχους των ελαιώνων στην περιοχή της Ορθής Πέτρας, υπήρξαν οι αφορμές για την έρευνα στην τρίτη θέση (Σχέδιο 1,ΠΙ).

Η έντονη κλίση του εδάφους, η στενότητα των σύγχρονων καλλιεργημένων ανδρήρων, τα όρια ιδιοκτησίας των αγρών, οι ξερολιθιές και, κυρίως, η δυσκολία απομάκρυνσης των ανασκαμμένων χωμάτων δημιουργούσαν και εξακολουθούν να δημιουργούν τεράστια προβλήματα στην έρευνα της συγκεκριμένης περιοχής. Ωστόσο, ήδη από την πρώτη ανασκαφική περίοδο, η αγάπη και ο μόχθος των κατοίκων της περιοχής που εργάζονται μαζί μας και η αφοσίωση, ο ζήλος και η προθυμία των φοιτητών μας συνέβαλαν σε μία συστηματικότερη ανασκαφική έρευνα. Τα αποτελέσματα στα ανασκαμμένα 400 περίπου τ.μ. είναι έως σήμερα αρκετά ενθαρρυντικά καθώς αποκαλύπτεται σταδιακά ένα νεκροταφείο με συνεχή διάρκεια χρήσης από τα πρωτογεωμετρικά (10ος [;] αι. π.Χ.) έως και τα αρχαϊκά χρόνια. Οι παραπάνω χρονολογίες θα πρέπει, ενδεχομένως, να αναθεωρηθούν, όσον αφορά στο κατώτερο όριό τους, καθώς προχωρεί η μελέτη του υλικού γιατί, στα ανώτερα διαταραγμένα από την καλλιέργεια στρώματα, υπάρχει και υλικό της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Υλικό από την τελευταία περίοδο έχει παρεισφρύνει, επίσης, καμιά φορά, και σε βαθύτερα στρώματα, προφανώς από μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο του γεωμετρικού και αρχαϊκού νεκροταφείου.

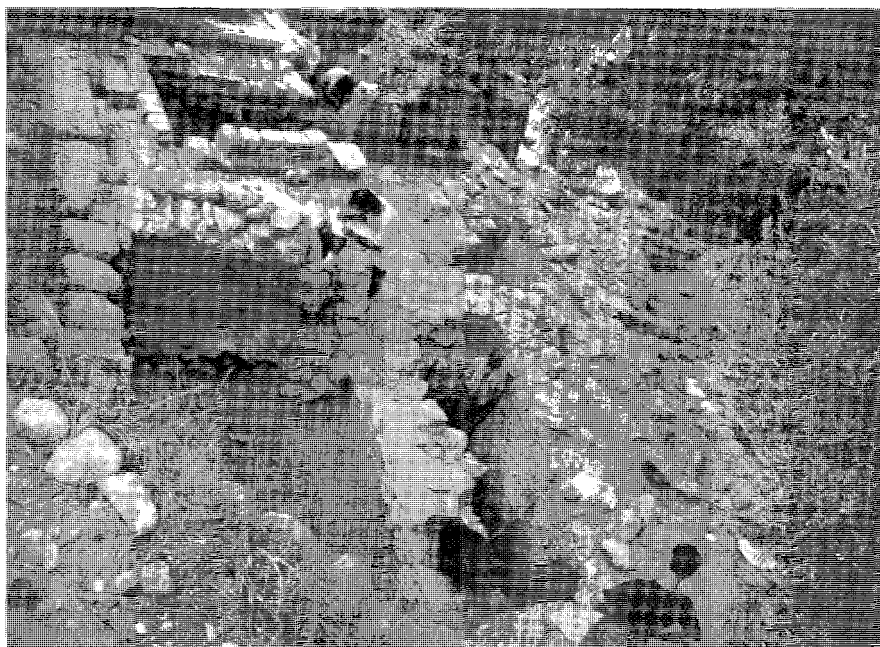
Η ρωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται από ορισμένα κτίρια και, ίσως, από έναν πλακόστρωτο δρόμο, τέσσερα (4) μέτρα φαρδύ (εικ. 8), ο οποίος ελίσσεται προς τον

4. Οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελεύθερνα και τη Ρόδο πυκνώνουν κυρίως κατά τους δύο επόμενους αιώνες. Πρβλ. π.χ. τα γεγονότα του τέλους του 3ου αι. (220 περίπου π.Χ.) σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Πολύβιου, Ιστοριών IV, 53, 2 και IV,55,4 (M.Guarducci, Inscr. Creticae, II (1939) 143) και την μαρτυρημένη από επιγραφές παρουσία του Ελευθερναίου καλλιτέχνη Τιμόχαρη για αρκετό χρονικό διάστημα στο νησί, τόσο στη Ρόδο όσο και τη Λίνδο (J.Overbeck, Die antiken Schriftquellen der bildenden Kunst bei der Griechen (1868) σφ. 2006-2008, E. Löwy, Inschriften griechische Bildhauer (1885) σφ. 167 και P.Moreno, EAA 7 (1966) 859 όπου και βιβλιογραφία).

κορυφή του λόφου του Πρινέ, όπου κατά τεκμήριο, υπήρχε η αρχαία ακρόπολη. Σε μερικά σημεία, τμήματα του πλακόστρωτου δρόμου έχουν μετακινηθεί από τους αγρότες που, επιθυμώντας να καλλιεργήσουν τη γή, χρησιμοποίησαν τις πλάκες για να κατασκευάσουν —μαζί με άλλους λίθους του νεκροταφείου— τους σύγχρονους αναλημματικούς τοίχους των αγρών της περιοχής. Η κατασκευή της οδικής αυτής αρτηρίας καθώς και του μεγάλου αγωγού στη βόρεια πλευρά της κατέστρεψε τμήμα του νεκροταφείου. Περιβόλοι ταφικών κτισμάτων αλλά και ταφές της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου φαίνεται καθαρά ότι κόβονται από το δρόμο, ο οποίος με τη σειρά του καταπατήθηκε τμηματικά από άλλα κτίρια κατά την ύστερη αρχαιότητα ή τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια.

Στο προκαταρτικό αυτό στάδιο έρευνας, και ιδιαίτερα εξαιτίας της διαχρονικής χρησιμοποίησης του χώρου, είναι ακόμα δύσκολο να εντοπίσει κανείς με ακρίβεια τομείς όπου ασκούνταν διαφορετικές ταφικές πρακτικές.

42

Στο κεντρικό, βόρειο και ανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου σήμερα χώρου υπάρχουν κυρίως μεγάλες, φροντισμένες λίθινες κατασκευές με περιβόλους αλλά και απλά ταφικά περιφράγματα (εικ. 9). Στο χώρο αυτό κυριαρχούν οι πολλαπλές, συνήθως, καύσεις. Αντίθετα, στο δυτικό και νότιο τμήμα αποκαλύπτονται κυρίως εγχυτρισμοί σε πίθους και αμφορείς, ενώ υπάρχει και μιά περίπτωση “ανοιχτής” ταφής. Ωστόσο, ο παραπάνω απλουστευμένος προκαταρτικός διαχωρισμός μπορεί οποιαδήποτε στιγμή να αναιρεθεί με την πρόοδο της έρευνας και τη μελέτη του υλικού. Εκείνο, όμως, που μπορεί να συναγάγει κανείς ακόμα και σήμερα είναι ότι τόσο η καύση όσο και ο εγχυτρισμός ή γενικά οι ταφές ασκούνται μαζί για μιά μεγάλη χρονική περίοδο, ότι οι περιπτώσεις των εγχυτρισμών, που διαθέτουμε προς το παρόν, αφορούν μόνον σε νήπια, παιδιά και εφήβους και ότι, τέλος, τόσο οι εγχυτρισμοί όσο και οι ταφές φαίνεται να συνωθούνται γύρω από τις μεγάλες ταφικές κατασκευές και τα περιφράγματα.

Οι πίθοι και οι αμφορείς των εγχυτρισμών, άλλοτε τοποθετούνται οριζόντια σ'έναν αβαθή λάκκο σκαμμένο στο φυσικό έδαφος, άλλοτε πάλι στερεώνονται πλευρικά με ασβεστόπετρες – μερικές σε δεύτερη ή τρίτη χρήση – για να μην κυλήσει το αγγείο λόγω της κλίσης του εδάφους. Οι θέσεις των εγχυτρισμών σημειώνονται είτε από μιά επιτύμβια στήλη είτε από κάποιο λίθο μεγάλων διαστάσεων. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις το στόμιο των ταφικών αυτών αγγείων κλείνει με μιά πέτρα (εικ.10) ή με κάποιο άλλο φαρδύ τηγανόσχημο αγγείο. Όπως συνήθως σ' αυτές τις περιπτώσεις, κτερίσματα βρέθηκαν μέσα και αμέσως έξω από τα αγγεία των εγχυτρισμών. Συνήθως πρόκειται για μικρά αγγεία, (πήλινες ή γυάλινες) χάντρες και αστραγάλους.

Η σημαντικότερη από τις “ανοιχτές” ταφές, στα νότια του κτιρίου Α, απέδωσε το πάνω μέρος ενός σκελετού, ενώ το υπόλοιπο καταστράφηκε, προφανώς, από την σύγχρονη καλλιέργεια. Ίσως ανήκει σε μια παιδίσιχη που φαίνεται ότι ταξίδεψε με το Χάροντα σε ηλικία πάνω από έξι ή επτά ετών, σε μια περίοδο που άλλαζε τα παιδικά της δόντια με αυτά της υπόλοιπης ζωής και που τραγικά διαπιστώνεται στο σωζόμενο μικρό απόστημα της κάτω σιαγόνας της. Είχε θαφτεί με ένα ζευγάρι διπλά κοσμήματα⁵, χρυσά, σε σχήμα ρόδακα και με ένα παρόμοιο ανάλογο κομμάτι το οποίο, όμως, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα είχε στη μέση ακριβώς μια μικρή οπή. Η πιθανότητα να πρόκειται για καρφίτσα στα μαλλιά δεν αποκλείεται, αν θυμηθεί κανείς τα ανάλογα κοσμήματα από το νεκροταφείο

5. Η θέση όπου βρέθηκαν δύο από τα κοσμήματα οδηγεί στην ερμηνεία τους ως ενωτίων. Αν, ωστόσο, για οποιοδήποτε λόγο είχαν μετακινηθεί, τίποτα δεν αποκλείει να τα θεωρήσει κανείς ως κοσμήματα στις άκρες των πλοκάμων των μαλλιών πάνω στο στήθος ή κάτι ανάλογο, όπως π.χ. οι ρόδακες στο ελεφαντοστέινο αγαλματίδιο των Δελφών (βλ. τελευταία J.B.Carter, Greek ivory-carving in the orientizing and archaic periods, 1985, 216 κε. εικ. 82).

του Μόχλου. Ωστόσο, το μέγεθός της συνηγορεί περισσότερο για μιά καρφίτσα με την οποία στερέωνε το ένδυμά της, το στέλεχος της οποίας, όμως, έχει χαθεί. Μοιάζει, πάντως, αρκετά με το ανάλογο ασημένιο, απλό παράδειγμα από το Torpakkale που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ.⁶

Οι καύσεις των νεκρών γίνονταν είτε σε κάποιο ελεύθερο χώρο – συνήθως σε κάποια λίθινη ή πλίθινη κατασκευή – είτε μέσα στα όρια ενός περιφράγματος από αργούς λίθους (ή πλίνθους) είτε, τέλος, σε κάποιο όρυγμα-σκάμμα, το οποίο, όμως, περιβάλλεται από κάποια λίθινη προσεγμένη κατασκευή. Στις περιπτώσεις που έχουν ανασκαφτεί έως σήμερα, το μήκος των υπολειμμάτων των πυρών κυμαίνεται από 2.00 έως 3.00 μ., το πλάτος τους από 1.00 έως 2.00 μ. Το ύψος των υπολειμμάτων τους ποικίλλει και, πολλές φορές, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις πολλών επάλληλων πυρών στον ίδιο χώρο που, ενδεχομένως, ανάφτηκαν και σε σύντομα μεταξύ τους χρονικά διαστήματα. Σε κάθε περίπτωση, τοποθετούνταν επιτόλαιοι στην κατασκευή τους σίχοι από αργολιθοδομή – εν είδει εσχάρας – για τη δημιουργία κενών χώρων απαραίτητων για την απρόσκοπτη τροφοδότηση της πυράς με οξυγόνο. Αμέσως επάνω από αυτούς τοποθετούνταν αλληπάλληλες σειρές από κορμούς δέντρων και κλαδιά. Παραδείγματα ανάλογων

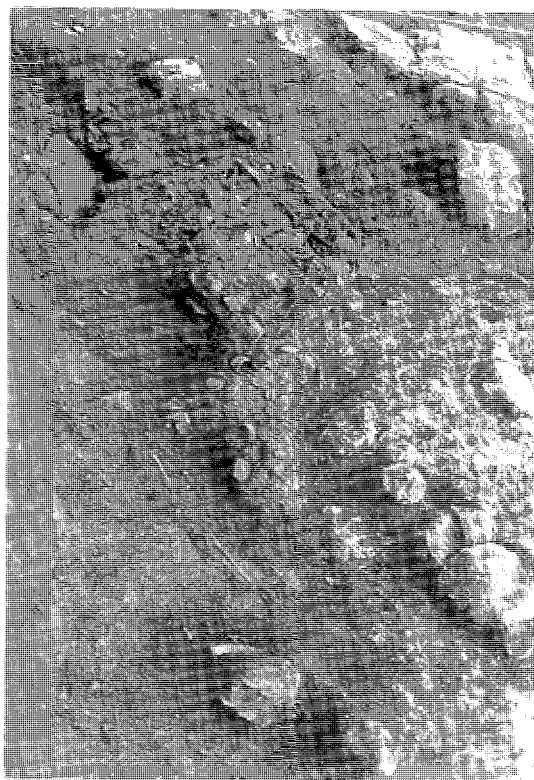
44

κατασκευών βλέπει κανείς σε ορισμένες παραστάσεις της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας (πυρά του Κροίσου στον αμφορέα του Μύσωνα στο Λούβρο (εικ.11), πυρές Ηρακλή σε μιά σειρά αγγειογραφιών του 4ου αι.π.Χ.)⁷. Πάνω στον όγκο της ξύλινης κατασκευής της πυράς τοποθετούνταν οι νεκροί με τα πολυποίκιλα – όπως φαίνεται από ορισμένες περιπτώσεις – ενδύματά τους και με ορισμένα προσωπικά τους αντικείμενα (κοσμήματα, μυροδόχα αγγεία, όπλα, παιχνίδια).

6. Βλ. R.B. Wartke, *Iran-Urartu* (1987), 23-24, εικ. 12.

7. Για τον πρώτο βλ. E.Simon, *Die griechische Vasen* (1976) 107-108 εικ. 133, για τις δεύτερες βλ. π.χ. τον κρατήρα της S.Agatha, H.Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVème s.* (1951) I, 211, Π, πίν. 22.1.

Χιλιάδες όστρακα, από τα οποία συντίθενται εκατοντάδες αγγείων, φέρουν επάνω τους τα ίχνη διαφορετικών βαθμών καύσης (εικ. 12). Τα περισσότερα από αυτά βρέθηκαν άδεια επειδή, πιθανότατα, ορισμένα περιείχαν κάποιο υγρό (λάδι, κρασί ή άλλα εύφλεκτα υλικά, όπως λίπος π.χ.). Βρέθηκαν όμως και άλλα, συνήθως κάλαθοι και τριποδικοί δίσκοι, τα οποία περιείχαν σύκα, σταφύλια και φρούτα αποτεφρωμένα, μαρτυρώντας έτσι την εποχή κατά την οποία ανάφτηκαν τουλάχιστον ορισμένες από τις πυρές.

Τα έντονα ίχνη καύσης στα αγγεία και η στρέβλωση ορισμένων φανερώνουν και τη θέση τους στο κέντρο της πυράς. Αντίθετα, τα μισοκαμένα φαίνεται ότι βρισκόνταν κάπως μακρύτερα. Ο πολύ μεγάλος αριθμός οστράκων ενός και του αυτού αγγείου μπορεί να σημαίνει και τη βιαιότητα με την οποία αυτό ρίχτηκε στην πυρά αν δε θρυμματίστηκε επίτηδες εκ των υστέρων. Το γεγονός ότι ορισμένα αγγεία βρέθηκαν ανάποδα, σχεδόν ανέπαφα και ελαφρά καμένα, ίσως υποδεικνύει ότι προστέθηκαν στη φωτιά όταν οι φλόγες της είχαν χάσει την αρχική τους μανία, ενώ άλλα, που μοιάζουν να μην ήρθαν σε επαφή με τις φλόγες δεν αποκλείεται να προστέθηκαν εκεί λίγο αργότερα.

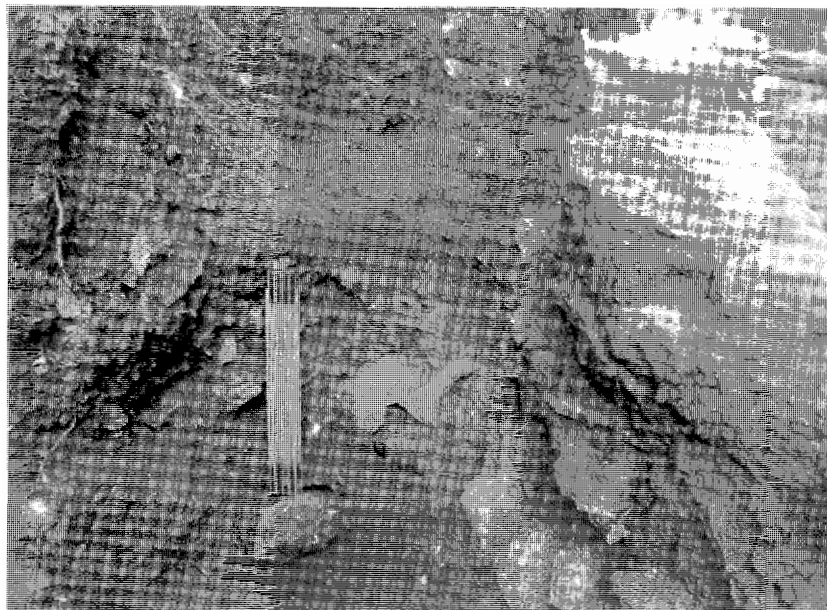
Στα υπολείμματα των οστών από κατοικίδια και άλλα ζώα (ταύρος, χοίρος, αίγα, πρόβατο, κυνήγι) που βρέθηκαν στις πυρές διαπιστώνονται επίσης διαφορετικοί βαθμοί καύσης. Αυτά που είναι καμένα έντονα ήταν, πιθανότατα, προσφορές που κάηκαν μαζί με τον νεκρό, ενώ τα υπόλοιπα δεν αποκλείεται να ανήκουν σε απομεινάρια νεκρικού δείπνου με συνδαιτημόνες εκείνους που έλαβαν μέρος στην ταφική τελετή. Από την κατάσταση στην οποία έχουν σωθεί τα υπολείμματα των αγγείων, σπασμένα και καμένα, των μεταλλικών αντικειμένων, φθαρμένα και μερικώς λωμένα και από τα υπολείμματα των

ανθρώπινων σκελετών, παραμορφωμένα, αποτεφρωμένα και διασκορπισμένα εικάζεται ότι η φωτιά διαρκούσε, ορισμένες φορές, αρκετές ώρες και ότι η θερμοκρασία ξεπερνούσε τους 900⁰ C.

Σημαντικά είναι και τα αποτελέσματα της ανθρωπολογικής εξέτασης⁸ ορισμένων σκελετικών υπολειμμάτων των πυρών: Οι νεκροί ήταν, συνήθως, ενήλικες και των δύο φύλων, ηλικίας ανάμεσα στα 18 και τα 50-55 χρόνια. Ένας μάλιστα από αυτούς, μιά νεαρή κοπέλα 19 χρόνων, φαίνεται ότι έπασχε από μεσογειακή αναιμία. Η ολοκλήρωση της έρευνας προς την κατεύθυνση αυτή νομίζω ότι υπόσχεται σημαντικά αποτελέσματα.

Η κατάσβεση της πυράς γινόταν πιθανότατα με νερό από τον παρακείμενο χείμαρρο. Το βέβαιο είναι ότι μιά ποσότητα χώματος από το μαργαϊκό ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου αναμιγμένη με πέτρες στοιβαζόταν πάνω από τα υπολείμματα κάθε νεκρικής πυράς. Ως μέρος επιστρώματος-επικάλυψης χρησιμοποιούνταν, ίσως, τα ποταμίσιμα χαλίκια που βρέθηκαν τοποθετημένα με τάξη πάνω στο χώμα κατάσβεσης ορισμένων πυρών. Οπωσδήποτε, όμως, πριν ολοκληρωθεί η διαδικασία κάλυψης της σβησμένης πυράς, λάβαινε χώρα η ανακομιδή των απανθρακωμένων οστών. Διαλεγμένα και πλυμένα

46

τοποθετούνταν μέσα σε ένα μικρό αμφορέα που το στόμιό του καλυπτόταν είτε από κάποιο πήλινο αγγείο είτε από μια χάλκινη φιάλη (εικ. 13). Αυτό τουλάχιστον δείχνουν ορισμένοι αμφορείς που στέκονταν πλάι στο χώρο των καύσεων. Ο τρόπος καύσης, έτσι όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τα αντίστοιχα ηρωικά έθιμα ταφής, όπως αυτά περιγράφονται από τον Ομηρο στην ταφική πυρά του Πατρόκλου στο Ψ της Ιλιάδας.

Οι ταφικές πυρές της Ελεούθερνας είναι από τα λίγα γνωστά σήμερα παραδείγματα, όπου ο χώρος καύσης των νεκρών και ο τάφος σχεδόν συγχωνεύονται. Συγχρόνως

8. Η ανθρωπολογική μελέτη έγινε από την Dr. T. Mc George, την οποία επιθυμώ να ευχαριστήσω και από αυτήν εδώ τη θέση.

αποτελούν μιά απάντηση στο ερώτημα αρκετών μελετητών ταφικών εθίμων της αρχαιότητας “για το πού και πώς καιγόταν το σώμα του νεκρού”, τουλάχιστο για την πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο σ’ αυτό το τμήμα της Κρήτης.

Όμως, η πολλαπλότητα των καύσεων στον ίδιο και τον αυτό χώρο προβληματίζει. Γίνονταν οι καύσεις η μιά πάνω στην άλλη; Καθαριζόταν ο χώρος από τα υπολείμματα της μιάς καύσης για να ακολουθήσει η επόμενη; Αν πραγματικά έτσι συνέβαινε, ποιές είναι οι χρονικές αποστάσεις ανάμεσα σε δυό επάλληλες πυρές; Τέλος, μπορεί κανείς, συγκρίνοντας τις ταφικές κατασκευές, που συνδέονται με τις πυρές, με άλλες ανάλογες, να μιλήσει για συγγένειες ταφικών εθίμων με άλλες περιοχές και να εξαγάγει ασφαλή συμπεράσματα;

Τα παραδείγματα των πυρών 2A, 2B / 3B και 3K σε “ελεύθερο” χώρο πάνω σε λίθινες ή πλιθινές κατασκευές δεν έχουν μελετηθεί ικανοποιητικά για να μπορέσουν να δώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν παραπάνω. Η εντύπωση που αποκομίζει κανείς από τις ταφικές πυρές 2B / 3B και 3K είναι ότι πρόκειται για απλές και όχι επάλληλες πυρές που μάλιστα ανήκουν η μιά στις αρχές του 7ου κι η άλλη στα τέλη του ίδιου ή στις αρχές του επόμενου αιώνα. Αντίθετα, στο χώρο του ορύγματος A και του περιβάλλοντος κτίσματός του έχουν ανάψει τουλάχιστον 3 ή 4 φορές πυρές για καύση νεκρών. Τούτο συνάγεται όχι μόνον από την προσεκτική στρωματογράφηση τριών, τουλάχιστον, επάλληλων πυρών και από το λεγόμενο στρώμα κατάσβεσης ανάμεσά τους αλλά και από ορισμένα κινητά ευρήματα και ομάδες οστράκων αγγείων, που φαίνεται καθαρά ότι σύρονταν σε μιά πλευρά ή έξω από τα όρια του περιφράγματος ή του ορύγματος αντιστοίχως. Ακόμα και οι ομάδες των κτερισμάτων (πήλινων και χάλκινων αγγείων, χρυσών κοσμημάτων, σιδερένιων όπλων, αντικειμένων από λίθο ή άλλη ύλη κλπ.) και οι χρονολογήσεις τους από τα πρωτογεωμετρικά έως τα ύστερα γεωμετρικά χρόνια και στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. συνηγορούν για μιά υπόθεση που θα θεωρούσε τους χώρους αυτούς ως χώρους μέσα στους οποίους καιγόταν νεκροί – κυρίως ενήλικες – που ανήκαν, πιθανότατα, σε μιά οικογένεια ή σε ορισμένα γένη, φύλα ή τάξεις και μάλιστα από τις πιο επιφανείς της αρχαίας Ελεύθερνας. Οι χρονολογικές αποστάσεις θα πρέπει να θεωρηθούν λογικές για διαστήματα θανάτων από τη μιά γενιά στην άλλη, μολονότι το πρόβλημα για τον ανασκαφέα γίνεται πολυπλοκότερο με τον καθαρισμό του χώρου καύσης και τα ενδεχόμενα υπολείμματα από παλαιότερες πυρές κάθε φορά.

Τα ορθογώνια παραλληλεπίπεδα ταφικά περιφράγματα της Ελεύθερνας, με μιά εξαίρεση, για την οποία θα γίνει διεξοδικός λόγος παρακάτω, αποτελούνται από ακανόνιστες πέτρες (αργούς λίθους) καλά τοποθετημένες μεταξύ τους, ώστε να σχηματίζουν τοίχους πάχους 0,40-0,70 μ. και ύψους το λιγότερο από 0,40 έως 0,80 μ. Παρόμοιες κατασκευές υπάρχουν και σε άλλες περιοχές στην Κρήτη όπως στο Βρόκαστρο, στη Σιδεροσπηλιά του Πρινιά, στους Αρκάδες – τα χτίρια H και H1 – και πιθανότατα αυτά στο νεκροταφείο της Κεφάλας του Κοφινά, στη Δρήρο και στην Πραισό⁹. Χαρακτηριστική είναι επίσης η ομοιότητά τους και με άλλες ανάλογες κατασκευές στο Τσικαλαριό και στη Γρόττα της Νάξου καθώς και στη Θάσο¹⁰. Όλα τα παραπάνω παραδείγματα χρονολογούνται από τα υπομινωϊκά (υπομυκηναϊκά) έως και τα αρχαϊκά χρόνια και φαίνεται να έλκουν την καταγωγή τους από τη Μ. Ασία ή – ακόμα καλύτερα – την Κρήτη, ιδιαίτερα αν τα συγκρίνει κανείς με τις ανάλογες κατασκευές των πρώιμων και μέσων

9. Για τα παραπάνω βλ. και N. Stampolidis, Eleutherna on Crete; An interim report on the geometric-archaic cemetery, BSA 85 (1990) 381 υποσημ. 8-9 και 398 υποσημ. 49-52.

10. Βλ. όπ. υποσημ. 9, 398 υποσημ. 53 και 54.

μινωικών χρόνων, όπως αυτές που περιγράφουν οι ανασκαφείς των αρχών του αιώνα μας στο Μόγλο και το Παλαίκαστρο καθώς επίσης τα υστερομινωικά παραδείγματα στον Πλάτανο της Μεσσαράς, στα Γουρνιά, στις Γούρες Πεδιάδος, στη Βασιλική Ιεράπετρας κ.α. ¹¹.

Αρκετά προβληματική παρουσιάζεται η περίπτωση του χώρου καύσης Α (σχέδιο 1, ΙΙΙ). Ουσιαστικά πρόκειται για ένα ορθογώνιο παραλληλεπίπεδο σκάμμα (shaft grave) μήκους 3.00 και πλάτους 2.00 μ. περίπου, μετρημένο στο ύψος του περιχειλιώματος. Στον πυθμένα του οι διαστάσεις αυτές μικραίνουν κατά τι. Περιβάλλεται από μία φροντισμένη λίθινη κατασκευή που μετρά 5.00 X 3,50 μ. περίπου. Το κατώτερο τμήμα της κατασκευής, ύψους 1.00 μ. περίπου, αποτελείται από καλοδομημένες πώρινες λιθοπλίνθους. Το μέγιστο πάχος των τοίχων του πλησιάζει τα 0,90 μ. Μία ένδειξη της συνέχισης της κατασκευής στην ανωδομή προσφέρει ένα μικρό διατηρημένο τμήμα τοίχου στη ΝΑ γωνία. Αποτελείται από μικρές πέτρες που συνδέονται πρόχειρα μεταξύ τους και με χώμα, έχοντας όμως λειασμένες τις εξωτερικές όψεις τους. Ανατολικά του κτιρίου Α και συνεχόμενα μ' αυτό σχηματίζεται μια "αυλή", ένα είδος τεμένους, εμβαδού 12 τ.μ. περίπου. Περιβάλλεται από όρθιες μεγάλες λιθοπλίνθους, ίδιου ύψους αλλά με διαφορετικά μήκη και πλάτη. Οι ενδείξεις που διαθέτουμε έως σήμερα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η "αυλή" και το κτίριο Α είναι σύγχρονα.

Είναι δύσκολο να ορίσει κανείς αν το κτίριο προηγείται του ορύγματος και της πρώτης πυράς που ανάφτηκε μέσα σ' αυτό ή το αντίθετο. Στην πρώτη εναλλακτική λύση είναι αναγκασμένος κανείς να σκεφτεί ότι α. το κτίριο είχε γκρεμιστεί σε κάποια χρονική στιγμή β. για οποιουσδήποτε λόγους δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε και γ. αργότερα καθαρίστηκε ο χώρος για να μπορέσει κανείς να σκάψει μέσα στο δάπεδό του το λάκκο όπου ανάφτηκε η πρώτη πυρά. Η συνήθεια αυτή της χρησιμοποίησης γκρεμισμένων ή εγκαταλελειμμένων χτιρίων (οικιών ή ναών) ως χώρων νεκροταφείου δεν είναι άγνωστη στη μινωική Κρήτη και, από τις πηγές του 4ου αι. π.Χ., μας είναι γνωστό ότι τόσο οι Κρήτες όσο και οι Σπαρτιάτες έθαβαν παλαιότερα τους νεκρούς τους μέσα σε σπίτια, σε αυλές ή πλάι σε ιερά. Ωστόσο, μολονότι βρέθηκαν απανθρακωμένα ξύλα πάνω στο μισογκρεμισμένο βόρειο τοίχο της κατασκευής δε νομίζω ότι αυτό αποτελεί στοιχείο υπέρ της πρώτης υπόθεσης. Η θέση των απανθρακωμένων αυτών ξύλων πιθανότατα συνδέεται με την χρονολογικά τελευταία πυρά, που ανάφτηκε μέσα στο χώρο του χτιρίου Α, όταν ολόκληρος ο χώρος είχε καταπατηθεί από άλλες υστερότερες του οικοδομήματος καύσεις. Επιπλέον, δε βρέθηκαν μέσα ή άμεσα γύρω από το χώρο του κτιρίου Α αντικείμενα ή όστρακα που να μη συνδέονται με καύσεις και που να χρονολογούνται προγενέστερα από την πρώτη πυρά που άναψε μέσα στο λάκκο. Επομένως το χτίριο Α, που περιβάλλει το όρυγμα, κατασκευάστηκε σε κάποια χρονική στιγμή μετά τη διάνοιξη του λάκκου και, πιθανότατα, μετά την πρώτη καύση μέσα σ' αυτόν και, επομένως, συνδέεται μαζί του. Ο συνδυασμός, εξάλλου, ενός ορθογώνιου σκάμματος (shaft grave) — μέσα στον οποίο μάλιστα έχει γίνει η καύση και όχι η ταφή ενός νεκρού — με περιβάλλον κτίσμα (built tomb), μολονότι σπάνιος, απαντά στην Αμαθούνη και στον τάφο 40 στην Καλορίζικη της Κύπρου ¹² του 11ου αι. π.Χ., έστω και με κάποιες μικρές διαφορές. Δυστυχώς, η αρχιτεκτονική του κτιρίου, με τις προσεγμένες στην κατεργασία τους ισοϋψείς μικρές λιθοπλίνθους, δεν μπορεί από μόνη της να υποδείξει και τα χρονικά όρια της κατασκευής τους. Εξάλλου, στην Κρήτη οι μνήμες παλαιότερων επιμελημένων αρχιτεκτονικών κατασκευών αντανακλώνται και σε μία

11. Βλ. ό.π. BSA 85 (1990) 398 υποσημ. 55-58.

12. Βλ. K. Niklasson-Sonnerby, Aegaeum I, Thanatos, Liege 1986 (1987) 219 κ.ε.

σειρά οικοδομημάτων της πρωτογεωμετρικής και της γεωμετρικής περιόδου, ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα κυριαρχούσαν λιγότερο φροντισμένες αρχιτεκτονικές κατασκευές. Πάντως, η χρονολόγηση του κτιρίου Α δε θα πρέπει να είναι μεταγενέστερη της πρώτης πυράς του περιφράγματος Κ, της οποίας οι φλόγες άφησαν έντονα τα ίχνη τους στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου του.

Πέρα, όμως από τις σχέσεις των πυρών μεταξύ τους και τα χρονολογικά ζητήματα που προκύπτουν στις σχέσεις των αρχιτεκτονικών κατασκευών των χώρων Κ και Α, η συνολική μορφή του κτιρίου Α με τη συνεχόμενη αυλή του φέρνει στο νου τον τάφο του Μίνωα στη Σικελία. Σύμφωνα με την περιγραφή του Διόδωρου του Σικελιώτη¹³ το ταφικό αυτό συγκρότημα απετελείτο από δύο μέρη: το ένα που ήταν σκεπασμένο και μέσα στο οποίο υπήρχαν τα οστά του κρητικού βασιλιά και το άλλο που ήταν ανοιχτό και ανήκε στην Αφροδίτη (Επιχθονία;).

Παρόμοιες μορφές ταφικών κτισμάτων, υστερότερων χρονολογικά, υπάρχουν στην Λυκία¹⁴, περιοχή που σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς είχε πολύ στενούς δεσμούς με την Κρήτη. Επίσης αξίζει ιδιαίτερα να παραβάλει κανείς και το παράδειγμα του τάφου του Κέρροπα – στην πρώτη φυσικά φάση του – πάνω στην αθηναϊκή ακρόπολη, το οποίο στη συνέχεια, κατά τον 5ο αι. π.Χ., πήρε την ίδια ουσιαστικά μορφή αλλά περισσότερο επιβλητική και κοσμημένη αρχιτεκτονικά, με το αντίστοιχο του τάφου του Ερεχθέα και το τέμενος του Πανδρόσιου στα δυτικά¹⁵. Ένας αντίστοιχος δισυλόστατος σκοπός θεωρώ ότι πιθανότατα υπήρχε και στο συγκρότημα της Ελεύθερνας. Το ένα μέρος, το κτίριο Α, είναι εκείνο που περιείχε το υλικό της καύσης και το οποίο σε κάποια χρονική στιγμή σφραγίστηκε. Η χρησιμότητα της αυλής του στα ανατολικά μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητή ως τόπος χθόνιας λατρείας αν συνδέσει κανείς την ανεύρεση – σε μιά ανέπαφη από υστερότερες επεμβάσεις γωνία της – ενός χρυσού πλακιδίου με παράσταση της θεάς με τα υψωμένα χέρια καθώς και ενός συνόλου από πήλινους κάλυκες που δεν μοιάζουν για αγγεία καθημερινής χρήσης. Αρκετά αργότερα φαίνεται ότι ο χώρος του κτιρίου Α καταπατήθηκε από άλλες ταφικές πυρές και ότι ο χώρος της αυλής του χρησιμοποιήθηκε για πυρές, που οι χρονολογικές τους ενδείξεις τις τοποθετούν ακόμα και στον 7ο αι. π.Χ.

Εκτός από τα κτίσματα που συνδέονται με τις ταφικές πυρές υπάρχει και μιά σειρά άλλων που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα. Μιά σειρά ταφικών περιφραγμάτων στο βόρειο-ανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου χώρου δεν δίδει ενδείξεις καύσης νεκρών. Η κατασκευή τους είναι παρόμοια με αυτή του περιφράγματος Κ, αλλά στην ανατολική πλευρά του περιφράγματος 5Κ υπάρχει ακόμα ένα σημαντικό αρχιτεκτονικό στοιχείο *in situ* που δρομολογεί υποθέσεις για το πώς πρέπει να φανταστεί κανείς την ανάπτυξη των “περιφραγμάτων” αυτών σε ύψος. Πρόκειται για έναν αναβαθμό εκκλησιαστικής επεξεργασίας από ασβεστόπετρα, ο οποίος συνδεόταν αριστερά, δεξιά και επάνω και με άλλα ανάλογα αρχιτεκτονικά μέλη, αποτελώντας προφανώς μέρος της ανωδομής του όλου “περιφράγματος”.

Δυτικά του περιφράγματος Κ και του κτιρίου Α διατηρείται ένα τετράγωνο, προφανώς υπέργειο κατασκεύασμα (Α1/Κ1) με βάση, ορθοστάτες και επικραντίδα. Στο κέντρο του εσωτερικού του, που ήταν γεμάτο από αργούς λίθους έως και τα 2/3 περίπου του ύψους του βρέθηκε ένας αμφορέας με γεωμετρική διακόσμηση. Περιείχε απανθρωκωμένα οστά και το στόμιο του καλυπτόταν από μια χάλκινη φιάλη. Γύρω του υπήρχαν

13. IV, 79 1 κ.3.

14. Βλ. W.A.P. Childs, *The city reliefs of Lycia* (1987) 13-14 πίν. 1-2.

15. Βλ. Ν. Κοντολέων, *Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθόνιας λατρείας* (1949) 55 κ. και J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971) 213-217 με βιβλιογραφία.

αγγεία ως κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία και ένα μεγάλο, εφυαλωμένο με υποκίτρινη φαγεντιανή, αρωματοδόχο (;) αγγείο. Το πιό αναπάντεχο, ωστόσο, εύρημα εντοπίστηκε στη βόρεια πλευρά του τετράγωνου ταφικού αυτού μνημείου καθώς και στη δυτική πλευρά του περιφράγματος Κ. Ακουμπισμένες σ' αυτά βρέθηκαν τρεις και τέσσερις επιτύμβιες στήλες αντιστοίχως. Ορισμένες είναι μικροί πεσσοί, άλλες έχουν τη μορφή κόλουρης πυραμίδας ενώ μια, η μεγαλύτερη, διαμορφώνεται σε κανονική στήλη με εγχάρακτα σχέδια και τρίφυλλο ανθέμιο στο επάνω μέρος (όχι όμως ως επίστεψη). Και οι επτά στηρίζονταν άμεσα πάνω στο χώμα, στο ίδιο επίπεδο με το κτίσμα Α1/Κ1. Η τοποθέτηση και, μερικώς, η μορφή τους θυμίζουν στήλες έξω από τους μεγάλους οικογενειακούς χτιστούς τάφους των νεκροπόλεων της Ετρουρίας, ο αριθμός των οποίων ερμηνεύεται με το πόσο νεκροί ήταν θαμμένοι σε κάθε τάφο. Το σχήμα τους, εξάλλου, μπορεί να ανταποκρίνεται στο φύλο των νεκρών για τους οποίους στήθηκαν (πεσσοί για τους άνδρες; κόλουρη πυραμίδα για τις γυναίκες;), ενώ η μεγάλη στήλη μπορεί να αποτελεί ουσιαστικά μιά χρονολογικά υστερότερη ανάπτυξη μιάς από τις προηγούμενες μορφές.

Στο μέσο ενός μεγάλου περιβόλου, η κατασκευή του οποίου δε διαφέρει από τα υπόλοιπα ταφικά περιφράγματα, αποκαλύφθηκε ένα ακόμα ταφικό μνημείο (χώρος 4Α, εικ. 14). Αν και σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο, φαίνεται μοναδικό. Πρόκειται για ένα σχεδόν τετράγωνο κτίσμα, το θεμέλιο του οποίου διατηρείται έως το ύψος της ευθυτηρίας του σε όλο το ύψος από τα Β, Α και Ν, ενώ ελάχιστα έχει διατηρηθεί από τα δυτικά.

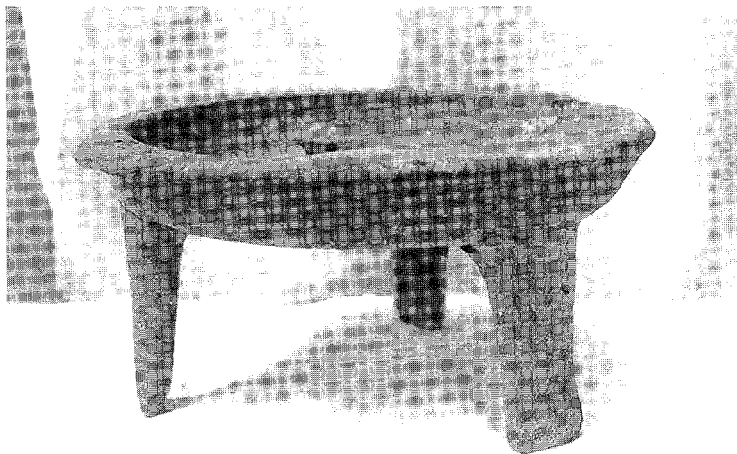
Δημιουργεί ένα κενό υπόγειο εσωτερικό χώρο μέχρι την ευθυτηρία του ενώ το υπόλοιπο μέρος από την ανωδομή μπορεί να το φανταστεί κανείς περίπου όπως το υπέργειο ταφικό κτίσμα του Πρινιά, που δημοσιεύτηκε από την Α.Λεμπέση¹⁶. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί μιά ομάδα αρχιτεκτονικών μελών και λειψάνων της ανωδομής του. Το ευτύχημα με

16. Βλ. Antichità Cretesi II (1974) 120 κε. εικ. 1 και 3-4.

το μνημείο και τον περίβολο του είναι ότι διαθέτουμε το *terminus post* και *ante quem* για τη χρονολόγησή του και το οποίο κυμαίνεται ανάμεσα στα 680/60 π.Χ. και το τέλος του 7ου ή τις αρχές του 6ου αι.π.Χ., εάν η μέχρι τώρα μελέτη του υλικού βρίσκεται σε σωστό δρόμο.

Επίσης η ως τώρα μελέτη του δείχνει ότι πρόκειται για έναν τύπο υπέργειου ταφικού μνημείου, πρόδρομο των αρχαϊκών, αυστηρορυθμικών και πρώιμων κλασικών μνημείων της περιφέρειας του ελληνικού κόσμου, όπως τα γνωστά μας από τη Μ.Ασία, τη Λυκία και τη Θάσο. Ελπίζω ότι η συνέχιση της ανασκαφής θα δείξει, πιο συγκεκριμένα, εάν πρόκειται για ηρώο ή κάτι ανάλογο.

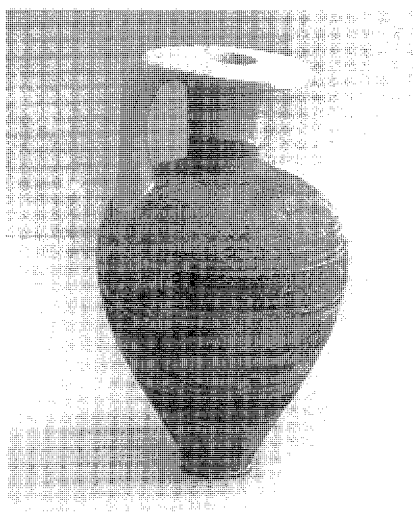
Πολλαπλές δυνατότητες ερμηνείας και αξιολόγησης παρέχουν τα κινητά ευρήματα από το νεκροταφείο. Πέρα από τις χρονολογικές ενδείξεις που δίνουν, σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά λείψανα, η συστηματική καταγραφή και αποτύπωση της θέσης ανεύρεσής τους μπορεί να συμβάλει στη μελέτη των αρχαίων ταφικών εθίμων της πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου και ιδιαίτερα σε συνδυασμό με την καύση και την αρχική θέση της, αφού, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι ταφικές πυρές της Ελεύθερνας αποτελούν τα ελάχιστα πολύ καλά παραδείγματα “πρωταρχικών” πυρών (*primary cremations*). Επίσης μπορούν να διατυπωθούν απόψεις σχετικά με την καλλιτεχνική τους αξία, τις συγγένειες ή τις διαφορές τους με αντίστοιχα ευρήματα από άλλους τόπους και, επομένως, να οδηγήσουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τις σχέσεις – εμπορικές και άλλες – της αρχαίας Ελεύθερνας με άλλες περιοχές εντός και εκτός Κρήτης. Τέλος, σε ένα μεγάλο βαθμό μπορούν να μιλήσουν για τη θέση (*status*) των κατόχων τους και, επομένως, να δώσουν αφορμές για συζητήσεις σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων της περιοχής κατά περιόδους.

Ανάμεσα στα αγγεία των πυρών υπάρχουν τριποδικές χύτρες, τριποδικοί δίσκοι διαφόρων μεγεθών (εικ. 15), οινόχες και άλλα ακόσμητα αγγεία που νομίζω ότι δίνουν το μέτρο των αγγείων καθημερινής χρήσης. Προφανώς κατασκευάζονταν σε ντόπιο ελευθερνιώτικο κεραμεικό εργαστήριο, προϊόντα του οποίου φαίνεται ότι ήταν και μιά σειρά από μόνωτους σκύφους με υστερογεωμετρική διακόσμηση (εικ. 16, βλέπε επόμενη σελίδα). Άλλα πάλι αγγεία, όπως σκύφοι, κρατηρίσκοι και λήκυθοι, φανερώνουν σχέσεις ανάμεσα στην Ελεύθερνα, την κεντρική και, ίσως, τη δυτική Κρήτη. Μιά σειρά αγγείων και οστράκων, εξάλλου, φανερώνει σχέσεις εμπορικές με συγκεκριμένες περιοχές της

κεντρικής Κρήτης στη διάρκεια των γεωμετρικών και κυρίως των πρωτοαρχαϊκών χρόνων, όπως π.χ. με την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τους Αρκαάδες, τον Πρινιά και τους Κούρτες. Η πληθώρα αρωματοφόρων αγγείων όπως ληκύθια, φλασκιά και αρύβαλλοι (εικ. 17) αποτελεί δείγμα για τις συνήθειες των νεκρών και μιλεί πιθανότατα για το φύλο τους.

Μερικά από τα αγγεία – και μάλιστα μεγάλου μεγέθους, όπως π.χ. ένας μεσογεωμετρικός αμφορέας, ένας σύγχρονός του κρατήρας αλλά και μιά σειρά μικρών αρυβάλλων – φανερώνουν τις εμπορικές σχέσεις – άμεσες ή έμμεσες – της Ελεύθερας με μακρινότερες περιοχές και κέντρα παραγωγής των προϊόντων αυτών, όπως η Κόρινθος, η Αργολίδα(;) , η Αττική, η Εύβοια και οι Κυκλάδες.

Τα κομμάτια μιάς χάλκινης λεκάνης με λαβές, που διακοσμούνται με τοξωτές πλεξίδες, και οι οποίες φέρουν άνθη λωτού στο επάνω άκρο συγκρίνονται πολύ καλά με τα

ανάλογα παραδείγματα από την Παλαίπαφο (Σκάλες) της Κύπρου (11ος-10ος αι. π.Χ.)¹⁷. Η λεκάνη της Ελεύθερνας φαίνεται να ανήκει στα υστερότερα παραδείγματα του εργαστηρίου αυτού. Βέβαια, θα πρέπει να παραδεχτεί κανείς ότι τέτοιου είδους μεγάλα και πολύτιμα χάλκινα αντικείμενα εισαγωγής, θα μπορούσαν να περνούν από γενιά σε γενιά ως κληρονομιά και, επομένως, η χρονολογία κατασκευής τους να μην έχει σχέση με τη χρονολογία της καύσης στην οποία τοποθετήθηκε ως κέρισμα. Ωστόσο μιά σειρά από άλλα πήλινα αγγεία – ανάμεσα κι ένας ψευδόστομος αμφορέας – που ανήκουν στο ίδιο στρώμα πιστοποιούν μιά τέτοια πρόωμη χρονολόγηση και για την ταφική πυρά στην οποία ανήκουν. Εκατοντάδες χάντρες από φαγεντιανή σε διάφορα χρώματα και μεγέθη ίσως να μην ανήκουν σε κάποιο περιδέραιο αλλά πιθανότατα να ήταν κεντημένες πάνω σ'ένα ύφασμα είτε ως επιστήθιο κόσμημα (pectoral) είτε σε ένα είδος πουγγιού¹⁸. Οι χάντρες και τα κομμάτια μιάς γυάλινης φιάλης φανερώνουν με τη σειρά τους εμπορικές σχέσεις με χώρες της ανατολικής Μεσογείου μακρύτερα από την Κύπρο, δηλ. με τις ακτές της Συρίας και της Φοινίκης και πιθανότατα με την Αίγυπτο. Η γεωγραφική έκταση που περιλαμβάνει τους χώρους παραγωγής των προϊόντων που αναφέρθηκαν πιο πάνω και που φτάνει από την Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο μέχρι την Κύπρο και τις ακτές της ανατολικής και νοτιοανατολικής Μεσογείου μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως: ως αποτέλεσμα της ύπαρξης ναυτικής δύναμης της Ελεύθερνας και μάλιστα όχι πάντα με εμπορικό στόλο, ως αποτέλεσμα της ύπαρξης λιμενικών εγκαταστάσεων και διευκολύνσεων για τους εμπορικούς στόλους άλλων περιοχών και μάλιστα κατά εποχές όπως π.χ. της Κύπρου, της Φοινίκης, της Αθήνας, της Κορίνθου κλπ. ή, τέλος, στην εμπορική δραστηριότητα της Ελεύθερνας με άλλες “μεσολαβητικές” πόλεις και περιοχές του νησιού, οι οποίες είχαν άμεσες εμπορικές σχέσεις με τις παραπάνω περιοχές. Συνδυασμοί, βεβαίως, των παραπάνω υποθέσεων δεν μπορούν με κανέναν τρόπο να αποκλειστούν.

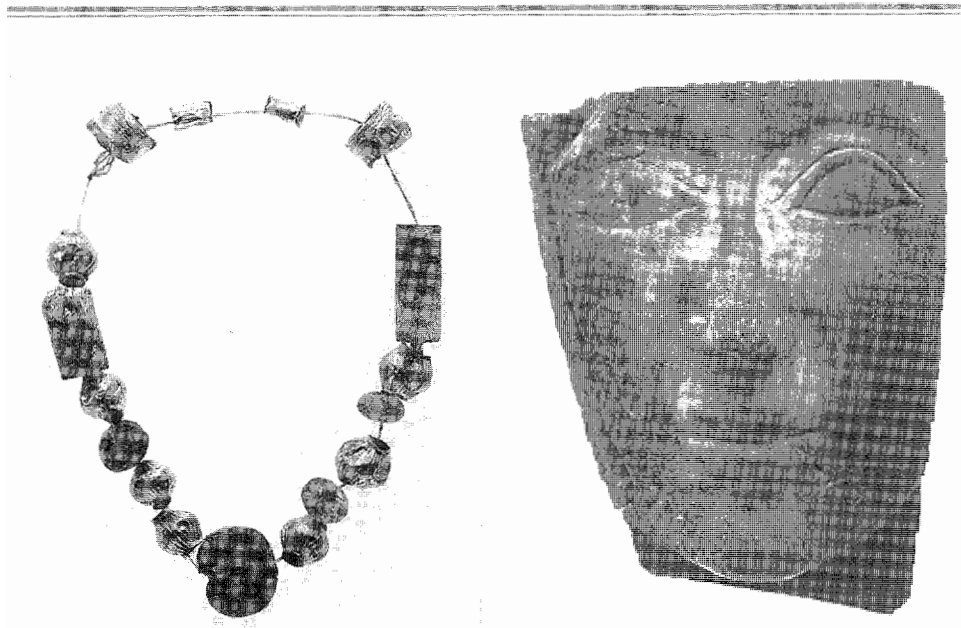
Μια ιδέα για την καθημερινή ζωή, τα έθιμα, τη διασκέδαση αλλά και τη θέση των κατόχων τους στην κοινωνία της εκάστοτε εποχής μας δίδουν και αντικείμενα όπως οι αιχμές σιδερένιων δοράτων, οι πήλινες αγνύθες και τα σφονδύλια καθώς και ένας μεγάλος πήλινος κύβος. Ο τελευταίος φέρνει στο νού και την εικόνα του Αχιλλέα με τον Αϊάντα που παίζουν κάποιο παιχνίδι (ίσως όμως όχι ζάρια) πάνω στον μελανόμορφο αμφορέα του Εξηκία από το τρίτο τέταρτο του βου αι. π.Χ.¹⁹. Τα κοσμήματα, όπως π.χ. τα χρυσά ενώτια σε σχήμα ροδάκων, η ανάλογη καρφίτσα αλλά, κυρίως, το περιδέραιο με τις χάντρες από χρυσό και ορεία κρύσταλλο (εικ. 18, βλ. επόμενη σελίδα) δηλώνουν, αφ'ενός μεν τον πλούτο, αφ'ετέρου δε την υψηλή θέση των κατόχων τους στην κοινωνία της εποχής. Επίσης, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί και το γεγονός της ομοιότητας ανάμεσα στο περιδέραιο της Ελεύθερνας με το ανάλογο από τον τάφο της λεγόμενης Ελληνίδας πριγκίπισσας στη Σαλαμίνα της Κύπρου²⁰, ομοιότητα που χρειάζεται περαιτέρω έρευνα για τον τόπο παραγωγής ανάλογων περιδεραίων για ένα μεγάλο, όπως φαίνεται, χρονικό διάστημα.

17. Βλ. V. Karageorghis, *Palepaphos-Skales, An Iron Age Cemetery in Cyprus* (1983) 76, 125 (κυρίως ο λέβης 90 του Τάφου 58). Για παρόμοια αγγεία του είδους από την Αμαθούντα βλ. H. Matthäus, *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Zypern* (1985) πίν. 20 (από SCE IV,2, σελ.407 εικ.28).

18. Για την πρώτη υπόθεση βλ. Stampolidis, ό.π., υποσημ.9, 383 υποσημ. 17-18. Για τη δεύτερη βλ. R.Barnett, *An.St.* 3,1953, 48 κε.

19. Βλ. E.Simon, ό.π. σημ.7, 86-87, εικ.74 (XXV).

20. Βλ. P.Dikaios, *AA* 1963, 126 κε. 147 εικ.15 και V. Karageorghis, *Salamis, Die Zyprische Metropole des Altertums* (1970) 32 κε., 49, πίν.4.

54

Η πρώτη ύλη από την οποία αποτελούνται τέσσερα κεφαλάκια από ελεφαντόδοντο (εικ. 19) προέρχεται πάλι από την ίδια γεωγραφική περιοχή. Δεν μοιάζουν με έργα υστερογεωμετρικά-δαιδαλικά, συροφαινικικής ή αιγυπτιακής τεχνοτροπίας. Βρίσκονται επίσης μακριά από το ανάλογο ελεφάντινο κεφαλάκι της Περαχώρας²¹ και μόνο η σύγκρισή τους με το κεφαλάκι από την Κέρκυρα του τελευταίου τέταρτου του 7ου αι. π.Χ.²² φανερώνει κάποιες τεχνοτροπικές συγγένειες. Σίγουρα δεν έχουν σχέση με το λακωνικό εργαστήριο ούτε με “ιωνικά” έργα, όπως αυτά είναι γνωστά από τα δελφικά σύνολα των μέσων του 6ου αι. π.Χ. Κατά τη γνώμη μου βρίσκονται, τεχνοτροπικά, πιο κοντά σε ελεφάντινα ή ξύλινα έργα από τη Σάμο και την Ιωνία που έχουν, κατά καιρούς, συνδεθεί με κρητικά εργαστήρια²³. Εξάλλου, η καταπληκτική ομοιότητα ενός από αυτά με ένα αντίστοιχο σε μέγεθος κεφαλάκι από το ιερό της Άρτεμις στην Έφεσο, που βρέθηκε μάλιστα σε στρώμα των αρχών του 6ου αι. π.Χ.²⁴, οδηγεί προς αυτήν την κατεύθυνση με σχετική βεβαιότητα για την ορθότητα της παραπάνω πρότασης. Η τεχνική τους επεξεργασία, οι οπές προσήλωσης στο πίσω μέρος και η ανεύρεση χρυσών ελασμάτων, που βρέθηκαν πλάι τους και που σίγουρα συνδέονται με αυτά – πιθανότατα διακοσμούσαν τα μαλλιά και τα ενδύματα των μορφών στις οποίες ανήκαν τα κεφαλάκια – δηλώνουν ότι προέρχονται από ένα χρυσελεφάντινο ανάγλυφο σύνολο που δυστυχώς σήμερα έχει ανεπανόρθωτα χαθεί. Θα πρέπει μάλλον να το φανταστούμε ως λάρανακα με ανάγλυφα, παρόμοια με αυτή του Κυψέλου που περιγράφει ο Πανσανίας (Ελλάδος περιήγησις V.17,5-19,10). Οτι ένα τέτοιο “κόσμημα” θα ανήκε σε ευκατάστατο μέλος της αρχαϊκής κοινωνίας της Ελεύθερας δε χωρεί καμιά αμφιβολία. Το γεγονός, όμως, ότι και αυτό γίνεται παρανάλωμα της φωτιάς μαζί με το σώμα του νεκρού καθώς και με μιά σειρά άλλων

21. Βλ. Dunbabin, T. J., *Perachora II* (1963) 406-407 αρ. Α. 9 και R. Barnett, *JHS* 68, 1948,6 υποσημ. 6 και 153.

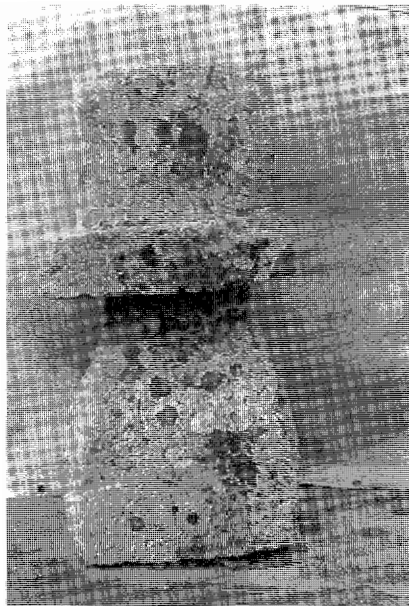
22. Βλ. Γ. Δοντάς, *ΑΔ* 22, Β2 (1967), πίν. 272 και τελευταία, J. B. Carter, *ό.π.* σημ.5, 251-252 εικ.92.

23. Βλ. Α. Λεμπέση, *ASAt.*45, 1983, 303-321 όπου και αναφορά στις απόψεις του Η.Κυριελεϊς.

24. Βλ. Α. Bammer, *OJh* 58 (1988) 1 κ., κυρίως 7, εικ.8 στα αριστερά.

προσωπικών του αντικειμένων φανερώνει ότι καθ'όλη τη διάρκεια της πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής αλλά και της αρχαϊκής περιόδου τα πολύτιμα αντικείμενα συνόδευαν τους νεκρούς στο χώρο του νεκροταφείου της Ελεύθερνας, γεγονός που συμβαίνει και αργότερα σε καύσεις επιφανών νεκρών άλλων περιόδων και τόπων, όπως π.χ. στον 4ο αι. π.Χ. στην Κύπρο και τη Βεργίνα²⁵ και που σήμερα κάτι ανάλογο φαίνεται αδιανόητο.

Ανάμεσα στα επιφανειακά ευρήματα εξαιτίας των οποίων άρχισε η ανασκαφή στη συγκεκριμένη περιοχή της Ορθής Πέτρας ήταν και ένας όρος (εικ. 20), ένα είδος σήματος, κάποιου τάφου²⁶. Η μορφή του θυμίζει ανάλογους όρους που βρίσκονται συνήθως σε

55

νεκροπόλεις και tofets της φοινικικής εξάπλωσης στη Δυτική Μεσόγειο, δηλ. στην Καρχηδόνα, τη Σικελία, τη Σαρδηνία και την Ισπανία. Χρονολογείται μάλλον πριν από τον 6ο αι. π.Χ., σε περίοδο δηλ. ακμής του νεκροταφείου της Ελεύθερνας. Επειδή είναι δύσκολο να θεωρηθεί κανείς ότι τον τύπο αυτό του μνημείου υιοθέτησαν Ελευθερνεείς για να σηματοδοτήσουν τους δικούς τους τάφους εικάζεται ότι βρισκόταν πάνω από τον τάφο ενός νεκρού φοινικικής (ή τέλος πάντων ανατολίτικης) καταγωγής. Η ενδεχόμενη ταφή ενός “Φοίνικα” ανάμεσα στους τάφους των ντόπιων δίδει νέες διαστάσεις στην ερμηνεία της παρουσίας αντικειμένων φοινικικής προέλευσης σε διαφορετικά σημεία του νησιού. Ακόμα και σε μια πιθανή υιοθέτηση του τύπου του φοινικικού μνημείου από ντόπιους θα πρέπει να δοθεί ανάλογη βαρύτητα.

Από την περιοχή των ταφικών περιφραγμάτων και του μεγάλου μνημείου (ηρώου;) στο βόρειο και ανατολικό τμήμα του ανασκαμμένου χώρου προέρχονται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (παραστάδες, υπέρθυρα, κοσμημένες

25. Κύπρος: κενοτάφιο βασιλιά Νικοκρέοντα (βλ. V. Karageorghis, *Salamis in Cyprus* (1969) 151 κε.). – Βεργίνα: Τάφος “Φιλίππου” (βλ. M. Andronicos, *Vergina, The royal tombs and the ancient city* (1984) 62 κε., 170-171 κ.α.).

26. Βλ. N.Stampolidis, *A funerary cippus at Eleutherna*, *BICS* 37 (1990) 1-8.

κορνίζες [εικ. 21] κλπ.). Ανάμεσα τους, όμως, βρέθηκαν και τμήματα ελεύθερων και ανάγλυφων γλυπτών, όπως π.χ. το κάτω τμήμα κνήμης ανθρώπινης μορφής που στο κάτω μέρος του διατηρεί ακόμα καθαρά ίχνη από κόκκινο χρώμα (υποδήλωση του πάνω τμήματος υποδήματος;), η ουρά ενός πτηνού μικρών διαστάσεων καθώς και ένα τμήμα μικρής ανάγλυφης ζωφόρου που απεικονίζει το σώμα ενός άνδρα από τη μέση έως το γόνατο σε κατατομή. Και τα τρία προφανώς ανήκουν σε σύνολα που συνδέονται με τις παραπάνω κατασκευές. Από τον χώρο 4A προέρχεται και το κάτω τμήμα δαιδαλικής Κόρης, ύψους περίπου 0,60 μ., της οποίας η πρόσθια όψη είναι αρκετά φθαρμένη. Ωστόσο, η καλή κατάσταση στην οποία διατηρούνται η πίσω και οι πλαϊνές όψεις αποζημιώνει σημαντικά τη ζημιά της πρόσθιας. Ο μακρύς, ποδήρης χιτώνας της – ίσως ο “χιτών τερμόεις” του Ομήρου²⁷ – φέρει στην παρυφή του πρόστυπες, ανάγλυφες τεθλα-

56

σμένες που διατηρούν ακόμα το αρχικό κόκκινο χρώμα τους. Ο μη συμβατικός τρόπος απόδοσης των κάτω άκρων της, κάτω από την παρυφή του ενδύματος, θυμίζει σφυρήλατα και ξύλινα έργα. Δε γνωρίζουμε το αρχικό ύψος της αλλά εάν, όπως η συγγενική της ξύλινη Ηρα της Σάμου²⁸ φορούσε πόλο, το ύψος της θα ξεπερνούσε το 1.00μ. Το κάτω μέρος του αριστερού χεριού και η παλάμη ακουμπούν στον αντίστοιχο μηρό. Επειδή δεν υπάρχει αντίστοιχο χέρι στη δεξιά πλευρά, υποθέτω ότι θα το έφερε λοξά προς το στήθος, όπως κάνει δηλ. “η κυρία της Αuxeerre” στο Μουσείο του Λούβρου²⁹. Όμως, οι αναλογίες της θυμίζουν τη Νικάνδρα της Δήλου και την ξύλινη Ηρα της Σάμου και χρονολογούν το γλυπτό πρωιμότερα από την “κυρία της Αuxeerre”. Η εξαιρετική ποιότητα της εργασίας του γλύπτη της Κόρης της Ελεύθερνας μπορεί να αποτιμηθεί από τις συγκρίσεις της με διάφορα άλλα τυπολογικά παρόμοια, σύγχρονα έργα. Εξάλλου, μιά σύγκριση της με την κυρία της Αuxeerre φανερώνει ότι η τελευταία θα πρέπει πια να θεωρείται σίγουρα προϊόν κρητικού εργαστηρίου³⁰ (ίσως από τη Γόρτυνα ή την Ελεύθερνα;).

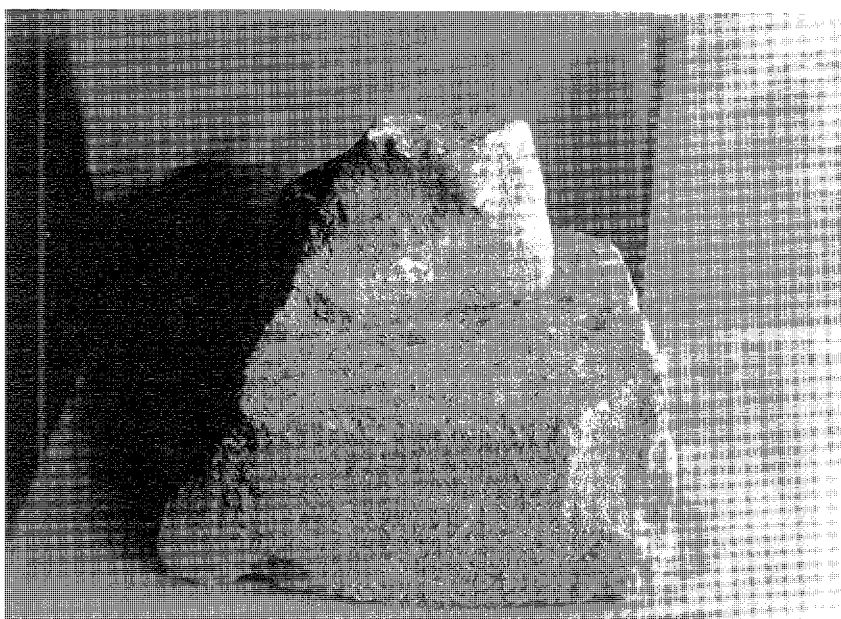
27. Οδύσεια, τ 242.

28. Βλ. D. Ohly, AM 82, 1967, 89 κε.εικ. 1.

29. Βλ. G. Richter, Korai (1968), αρ. 18, εικ. 76-79.

30. Για τις αμφιβολίες που είχαν και παλαιότερα εκφραστεί σχετικά με αυτό βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία K. Davaras, Die Statue aus Astritsi, AK Beih. 8(1972) 55.

Μέσα από τον υπόγειο, τετράγωνο χώρο του ίδιου μνημείου ήλθαν στο φως και η βάση, τα σύμφυτα πέλματα (εικ. 22) και οι κνήμες ενός πρώιμου(;) αρχαϊκού “Κούρου” από το ίδιο κομμάτι πωρόλιθου. Ήταν σπασμένα και πεταμένα μαζί με άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, γεγονός που υποδηλώνει τη χρησιμοποίηση του χώρου ως “αποθέτη”. Πολλές υποθέσεις μπορούν να γίνουν για αυτήν τη απόθεση. Το βέβαιο είναι ότι το ταφικό μνημείο θα πρέπει να καταστράφηκε τουλάχιστον δύο φορές: μιά κατά τη ρωμαϊκή(;) περίοδο, όταν διανοιγόταν ο πλακόστρωτος δρόμος και μιά στη δεκαετία του 1950 για να χρησιμοποιηθεί ο χώρος για καλλιέργεια. Τα αίτια και ο χρόνος της αρχικής καταστροφής του μνημείου δεν συγκαταλέγονται στους σκοπούς αυτής εδώ της προκαταρκτικής μελέτης. Δε γνωρίζουμε πώς θα αποδιδόταν ακριβώς το τμήμα του αγάλματος που σήμερα λείπει. Εκείνο που μας κάνει να διατηρούμε κάποιες επιφυλάξεις είναι η επεξεργασία στο πίσω

μέρος του σαρκώδους της κνήμης και η ελάχιστη προβολή του αριστερού σκέλους του, η οποία μπορεί να ερμηνευτεί είτε ως φόβος του δημιουργού του για μιά μεγάλη απόσταση των σκελών σε ένα τόσο εύθραστο υλικό, όπως ο ασβεστόλιθος, για μεγάλο μεγέθους αγάλματα είτε ως στοιχείο πρωιμότητας ή συνδυασμός των παραπάνω. Ολόκληρο το άγαλμα θα μετρούσε περίπου 2 μ., θα ήταν δηλαδή ανάλογο με το ηρωικό σε μέγεθος άγαλμα του Κούρου της Αναβύσσου. Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία για την προέλευσή του. Ο πωρόλιθος είναι ελευθερνιώτικος, όπως πιθανότατα από την Ελεύθερνα καταγόταν και ο δημιουργός του, αν θυμηθεί κανείς ότι η παράδοση σπουδαίων γλυπτών και μαστόρων από την Ελεύθερνα συνεχίζεται και κατά την ελληνιστική περίοδο, η δραστηριότητα μάλιστα των οποίων εκτείνεται και σε μεγάλα κέντρα της εποχής³¹.

Τέλος, από τον ίδιο χώρο – καθώς και νότια και δυτικά του μνημείου – προέρχονται τέσσερεις μοναδικές πώρινες ολόγλυφες μορφές ασπιδοφόρων πολεμιστών. Οι

31. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

στρογγυλές ασπίδες τους αφήναν ακάλυπτο μόνο το κεφάλι – που σήμερα και στα τέσσερα αγάλματα είναι σπασμένο – καθώς και το κάτω μέρος των μηρών και τα πόδια. Στις άκρες της εξωτερικής επιφάνειας των ασπίδων διακρίνονται σε πρόστυπο ανάγλυφο δύο είδη διακοσμήσεων: ομόκεντροι κύκλοι και τεθλασμένες, όπως ανάλογα συμβαίνει στις απεικονίσεις των ασπίδων των πολεμιστών πάνω στην όλη Chigi (640 περίπου π.Χ.)³². Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποφανθούμε εάν και τα ελευθερνιώτικα παραδείγματα των ασπίδων είχαν επίσημα στο κέντρο τους ή ήταν κενά. Οι πολεμιστές της Ελευθέρας ως προς την αντίληψη των προσθετικών επιπέδων τους μοιάζουν τόσο με ανάλογους ασπιδούχους πάνω σε υστερογεωμετρικά υποκρατήρια³³ όσο και με ορισμένους από τους πολεμιστές του Πριλιά, τους ανάγλυφους πάνω στις στήλες και τους ιππείς της γνωστής ζωφόρου³⁴. Οι στυλιστικές διαφορές ανάμεσα στα παραδείγματα που διαθέτουμε θα μπορούσαν να αποδοθούν σε διαφορετικά χέρια (ή σε διαφορετικές χρονικές στιγμές δημιουργίας;).

58

Καθώς τα έμβολά τους διατηρούνται ακόμα και δηλώνουν ότι τοποθετούνταν σίγουρα σε ένα είδος βάσης, το πρόβλημα της θέσης και της λειτουργίας τους προκαλεί για μια λύση. Μικρές τεχνικές λεπτομέρειες και ορισμένες παρατηρήσεις οδηγούν στο να σκεφτεί κανείς ως πιθανή την υπόθεση ότι έμπαιναν ένθετοι πάνω σε επιτύμβιες στήλες ή ότι είχαν κάποιον ανάλογο προορισμό. Θα μπορούσαν, επομένως, να είναι ιππείς – τουλάχιστο αυτό δηλώνει η καμπυλότητα στο κόψιμο των ποδιών ενός από αυτούς. Έτσι τα πόδια τους, που λείπουν, θα πρέπει να τα φανταστεί κανείς ανάγλυφα πάνω στα πλευρά των αλόγων τους³⁵. Η λύση αυτή όμως είναι αμφίβολη γιατί τους παριστάνει μετωπικούς να κρατούν μάλιστα την ασπίδα και με τα δυο τους χέρια. Θα μπορούσαν, επίσης, αν αποτελούσαν σύνολο, να είναι πολεμιστές ασπιδούχοι πάνω σε πλοίο, όπως π.χ. αυτοί που απεικονίζονται σε ορισμένα αγγεία και ελεφάντινα έργα του 7ου αι. π.Χ.³⁶. Έτσι τα πόδια τους δεν θα φαινόταν πίσω από τα προστατευτικά πλευρά του καταστρώματος.

Όμως, πιά πιθανή μου φαίνεται η εξήγηση ότι πρόκειται για ακρωτήρια στέγης ενός μεγάλου ταφικού μνημείου, λύση που δικαιολογείται από ένα σύνολο παρατηρήσεων καθώς και από ανάλογα παραδείγματα που έχω συγκεντρώσει για μιά μελέτη που ετοιμάζω σχετικά. Σε μιά τέτοια περίπτωση, σημαντικό είναι επίσης να μπορέσει να δει κανείς αν το ταφικό μνημείο στο οποίο ανήκαν οι συγκεκριμένοι πολεμιστές προοριζόταν για κάποιον αριστοκράτη και είχε δημιουργηθεί με έξοδα της οικογένειάς του ή αν αποτελούσε μνημείο της πόλης για οπλίτες σαν τους εικονιζόμενους που έπεσαν σε μάχη. Η δημιουργία της φάλαγγας των πεζών ασπιδούχων πολεμιστών στην ελληνική πόλη φαίνεται να συμπίπτει περίπου χρονικά με τη δημιουργία των ελευθερνιώτικων γλυπτών.

Στην πενταετία που πέρασε, πέρα από τις ανασκαφικές εμπειρίες και παρατηρήσεις, προσπαθήσαμε να προχωρήσουμε λίγο μακρύτερα και τη γνώση μας για την ονομασία της

32. Βλ. E. Simon, ό.π. σημ. 7, 48-50 εικ. 25,26 (VII).

33. Όπως π.χ. αυτά του Ιδαίου Άντρου, βλ. Cl. Rolley, Les trépieds à cuve clouée, FdD V,3 (1977) κε. εικ. 40-41, 44, 45-46, 51-52.

34. Για τις στήλες βλ. Α. Λεμπέση, Οι στήλες του Πριλιά (1976) 71 κε. Για τη ζωφόρο βλ. W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969) 424-425 εικ. 483. Τελευταία για τους πολεμιστές σε κοσμήματα, όπου εξετάζονται και άλλα θέματα σχετικά με τα μοτίβα κλπ. βλ. I. Sakellarakis στο Early Cult Practice, Proc. of the V. Intern Symp. 1986 (1988) 177 κε. κυρίως 181.

35. Πρβλ. την ανάλογη λύση στον υπέρ-βαλσαμάριο από το Cerveteri (M. Martelli, La Ceramica degli Etrusci (1987) 29 αρ. 95, 139, εικ. 29).

36. Έτσι π.χ. οι πολεμιστές στα δεξιά του καταστρώματος του πλοίου στον κρατήρα του Αριστόνοθου (βλ. M. Martelli, ό.π., 18 αρ. 40 (B), 93 ή οι ανάλογοι πάνω στην ελεφάντινη μίτρα του Εθνικού Μουσείου (βλ. E. Marangou, Lakonische Elfenbein und Beinschnitzereien (1969) 83 κε. εικ. 68).

πόλης. Η αρχική ονομασία της, όπως παραδίδουν οι λεξικογράφοι³⁷, ήταν Σάτρα³⁸, ή Σαώρα (Σάωρος) ή Αώρα. Σε μιά άλλη μελέτη μας εξετάζουμε τις δυνατότητες καταγωγής και ερμηνείας της πρώτης ονομασίας της πόλης και καταλήγουμε στις εξής υποθέσεις εργασίας: 1. Η ονομασία Σάτρα μπορεί να προέρχεται από τον τύπο Σάταρα με συγκοπή του μεσαίου φωνήεντος. Στην περίπτωση αυτή, ο τύπος του ονόματος θα ήταν δυνατό να ανιχνευθεί στα τοπωνυμικά της Κρήτης που μας παραδίδονται ήδη από τα κείμενα της γραμμικής Β της Κνωσού και μάλιστα στον τύπο Ka-ta-ra³⁹. Επιπλέον στη λίστα των τοπωνυμίων της γραμμικής Β της Κνωσού το τοπωνυμικό Ka-ta-ra βρίσκεται σε μια τέτοια θέση που γεωγραφικά θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην ευρύτερη περιοχή του Μυλοποτάμιου⁴⁰. 2. Στην ονομασία Σαώρα (Σάωρος - Άωρος) κλπ. θα μπορούσε επίσης να αναγνωρίσει κανείς τον τύπο Σάτυρα, ο οποίος στη μικρογράμματη επισεσυρμένη γραφή εύκολα περνά ως Σαώρα. Και σ' αυτήν την περίπτωση αναγνωρίζει κανείς τον τύπο Σάτρα από τό Σάτυρα με συγκοπή του υ. Η ρίζα Σατ- δε φαίνεται να είναι ινδοευρωπαϊκής καταγωγής⁴¹. Μολονότι η άποψη του Fick⁴² ότι η ονομασία πρέπει να έχει σχέση με τη ΝΔ Μ. Ασία και να έχει τη μορφή ΣαFατρα και να συνδέεται με το επίθετο του Διονύσου ΣαFάζιου δεν μπορεί να αποκλειστεί, κάθε άλλο μάλιστα, θεωρώ ότι το όνομα Σάτρα θα μπορούσε να είναι πελασγικής (θρακοπελασγικής) ή ανατολικής (νοτιομικρασιατικής;) προέλευσης⁴³, αφού οι Σατρείς είναι θρακική φυλή ελεύθερη και ανυπότακτη στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας και η ονομασία και η λατρεία του Διονύσου Σατρέως υπάρχει στην ίδια περιοχή. Αλλωστε η ρίζα Σατ- σημαίνει τον ελεύθερο⁴⁴. Επομένως, φύλα που μιλούσαν μιά ινδοευρωπαϊκή γλώσσα μετέφρασαν στην ουσία την αρχική ονομασία της πόλης (Σάτρα) στο δικό τους γλωσσικό ιδίωμα (Ελεύθερνα). Με μιά τέτοια, βέβαια, ερμηνεία θεωρείται αυτονόητο ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση και το περιεχόμενο των εννοιών στις δύο κοινωνίες, της Σάτρας και της Ελεύθερνας, δε θα πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικά, τουλάχιστον όσον αφορά την έννοια της λέξης ελεύθερος.

37. Στέφανος Βυζάντιος, T.L.G., βλ. Απολλωνία, Άωρος, Σάτρα.

38. Η μοναδική φορά που το όνομα φαίνεται να υπάρχει ως επίθετο στην κυρίαρχη θεότητα της Ελεύθερνας, τον Απόλλωνα, είναι στην πρόσφατη ανακάλυψη του συναδέλφου Θ. Καλπαξή μιας ελληνιστικής επιγραφής με τον τύπο "σασθραίος".

39. Βλ. E. Scafa, Analogia di forme d'aggregazione politico - territoriale nella Creta micenea ed alto arcaica, στο La transizione dal Miceneo all'alto Arcaismo, Dal Palazzo alla città (14-19 Marzo 1988) (1991), 359 κ. με σχετική βιβλιογραφία στην υποσ. 1.

40. E. Scafa, ό.π., 360.

41. Βλ. J. Pokorny, Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch I-II (1969). E. Benveniste, Le vocabulaire des institutions indo-européennes I (1966), II (1974).

42. Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands (1905) 28. Εξάλλου βλ. και V.I. Gregoriev, La religion thrace, Thracologie III (1981) 116 κ. sabazios (sabadios), svobodī = libre = swob h od h i(y)os, επίθετο του Διονύσου (πρβλ. Ελευθερέως) που έρχεται σε αγαστή συμφωνία με την υπόθεσή μας παρακάτω.

43. Για την ποσοστιαία αναλογία τοπωνυμίων στην Κρήτη βλ. V.I. Gregoriev, Πρακτικά Κρητολογικού Συνεδρίου (1973) 92 κ. και I. Duridanov, Thrakische Eigennamen in den Linear A und B-Texten, Contributions au IV em Congr. Intern. de Thracologie (1984) 115 (70% griechisch, 20% pelagisch, 10% eteokretisch).

44. Βλ. Herbig, Philol. 74, 1918. T. Sarafou, Une nouvelle etymologie du nom de la tribu Σάτρας, Études balkaniques, 1972, 2, 115 κ.ε.